

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Юрій Терещенко

МЕЛЬНИЧУК І.А. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ (ІХ – СЕРЕДИНА XVII СТ.) / І.А. МЕЛЬНИЧУК. – ЖИТОМИР: ВИДАВНИЦТВО «РУТА», 2014. – 388 С.

У рецензії аналізується монографія про становлення і розвиток української політичної еліти окресленого періоду. Основна увага в монографії скеровується на узагальнену роль української політичної еліти у державотворчих і соціально-економічних перетвореннях в українському суспільстві від початків Старокиївської держави – до середини XVII ст. Розкрито основні функції та визначальні риси владних інститутів княжої доби, литовсько-руського періоду та аналізує особливості функціонування козацької еліти на першому етапі Хмельниччини.

Ключові слова: монографія, становлення, розвиток, українська політична еліта, державотворення.

Книга І. Мельничука присвячена узагальненню ролі української політичної еліти у державотворчих і соціально-економічних перетвореннях в українському суспільстві від початків Старокиївської держави до середини XVII ст. Вона окреслює основні функції та визначальні риси владних інститутів княжої доби, литовсько-руського періоду та аналізує особливості функціонування козацької еліти на першому етапі Хмельниччини.

Актуальність обраної автором теми обумовлена тим, що у надзвичайно складних умовах сьогодення відбувається трансформація еліти в зв'язку з рішучим поворотом України до європейської інтеграції і потребує в зв'язку з цим ретельного вивчення суспільної поведінки національної еліти на всіх етапах її існування.

Монографія аналізує визначальні тенденції та етапи у еволюції і розвитку національної владної еліти від моменту її зародження до радикальної трансформації, пов'язаної із виходом на суспільну арену українського козацтва. Зв'язати логікою політичних та соціальних процесів складний шлях пройдений українською елітою, який був сповнений надзвичайно яскравими і водночас драматичними подіями – таке наукове завдання ставив перед собою автор.

Звичайно, І. Мельничук не першим звертається до проблематики елітотворення та розвитку владних спільнот Середньовіччя та початку Нової доби на теренах України. Багато уваги цьому питанню приділяли визначні представники української та зарубіжної історичної науки. У їх працях, зокрема, справедливо виділялась роль князя та його оточення як головного компонента системи політичної влади Старокиївської держави, але невиправдано, з точки зору автора, залишали дещо в тіні інші впливові верстви в ній – потужні боярську та церковну еліти, а також патриціанську верхівку міста.

Останні праці сучасних українських істориків більше уваги приділяють саме цим аспектам, вони присвячені аналізу співвідношення князівської і боярської влади та впливу міського віче в політичній системі держави. В цьому контексті М. Котляр, О. Моця, В. Ричка та ін. дотримуються цивілізаційного підходу до аналізу розвитку української держави та її політичної еліти. О. Толочко, Л. Войтович та Н. Яковенко відзначають вирішальну роль князівсько-боярської, а згодом і магнатсько-шляхетської еліти у суспільному розвитку українських земель.

За радянських часів термінів «еліта» та «владна еліта» науковці уникали, з огляду на панування офіційної ідеології щодо ролі народних мас як рушійної сили історії. «Аристократична експлуататорська верхівка» зазнавала безоглядно критичних оцінок. У той же час тему влади і владних відносин було обійти складно, що наочно підтверджують кращі праці Б. Грекова, Д. Лихачова, В. Пашуто, М. Тихомирова, Б. Рибаківа, Н. Рубінштейна, В. Мавродіна, В. Сєдова, І. Фроянова, В. Довженюка, М. Котляра, П. Толочка та ін., що розглядали передусім загальний соціально-економічний та політичний розвиток руської держави епохи раннього та високого Середньовіччя. Початок ґрунтовним дослідженням політичної еліти козацької доби поклали М. Максимович, М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Яворницький, у радянський час – М. Слабченко, М. Петровський, К. Гуслистий, В. Голобуцький, І. Крип'якевич, О. Апанович. Еволюцію князівсько-магнатської та шляхетської елітарних верств досліджував М. Дашкевич, в наш час – Я. Ісаєвич, Ф. Шабульдо, Н. Яковенко, Л. Войтович. В останні роки ґрунтовні дослідження козацько-старшинської верстви, здійснені В. Смолієм, В. Степанковим, В. Кривошеєю, О. Моцею, Г. Швидько, Т. Чухлібом та багатьма іншими, дозволили глибше осмислити сутність політичної влади часів Модерну, специфіку її здійснення у тогочасних українських реаліях.

Історіографічному огляду цих та інших робіт присвячений перший розділ монографії І. Мельничука. У ньому також аналізуються літописні та літературні джерела Княжої доби щодо змісту влади та діяльності політичної еліти, дається огляд концепцій елітогенезу, змісту понять «еліта» та «політична еліта» у сучасній науці. Особливу увагу автор акцентує на системі виховання княжої еліти та причинах утворення навколо князя колегіальних дорадчих органів.

Другий розділ, під назвою «Політична еліта княжої доби», подано за чіткою структурно-логічною схемою, що поєднує аналіз державотворчих та елітоутворюючих процесів основних етапів княжої доби. Автор показує трансформацію еліт у ранній період української історії – виділення із плеємної владної верхівки нової військово-політичної еліти, утворення перших князівських династій та утвердження клану Рюриковичів при владі у Старокиївській державі, виділяє причини цих процесів. Розглядаються окремі етапи злагоджених дій політичної, військової та церковної еліт, спрямованих на перетворення Києва у новий європейський центр впливу. Переконаливо обґрунтовано основні причини піднесення держави Рюриковичів, а також кризові явища в політичній системі Русі в середині X ст. та на рубежі X–XI ст., а також реакцію владної еліти на ці кризи. Зростання економічного та політичного впливу великого боярства цілком логічно пов'язано з її становищем у Галицько-Волинській державі. Особливу увагу автор акцентує на системі виховання княжої еліти та причинах утворення навколо княжої влади колегіальних дорадчих органів.

Третій розділ монографії – «Трансформація української політичної еліти під час литовсько-польської експансії (30-ті роки XIV – перша половина XVII ст.)». У ньому автор виокремлює кілька етапів еволюції елітарних верств Литви, Польщі та України. Розкриваються шляхи зростання соціально-економічної і політичної потуги шляхти та поступового зменшення суспільної ваги княжої еліти, показані причини та наслідки цих процесів. Автор проводить думку про те, що у період експансії на українські терени Литви та Польщі і домінування у політичному просторі їх владних еліт, українські князівсько-боярські верстви не втратили повністю владних функцій, хоча їх рівень зменшився в основному до регіонального. У монографії розкриваються причини колонізації та покатоличення української знаті і водночас аналізується боротьба зі старою князівською верхівкою нового політичного класу – шляхти, яка крок за кроком нарощувала свої станові права та привілеї. На думку автора, на відхід у тінь і згасання патріотичної потуги князів та великого українського боярства вплинули також західні ренесансні тенденції та контрреформаційні світоглядні ідеї, що разом з поширеною системою освіти, заведеною єзуїтами все глибше пускали коріння у середовищі князівсько-шляхетської молоді. Крім того, як зауважує автор, вперта і послідовна політична боротьба української князівсько-магнатської та шляхетської еліти за зрівняння у правах з елітою польською на певних етапах приносила свої плоди, і таке статусне зрівняння, хоча із певними дискримінаційними застереженнями, відбулося.

Коли українські державницькі та визвольні-патріотичні прагнення української еліти, здавалося, зазнали остаточної невдачі, зберігшись переважно в середовищі середньої і дрібної української шляхти, на політичну арену вийшла нова українська військово-політична еліта – козацька, яка і очолила національно-визвольну боротьбу.

Дослідженню ґенези та подальшої еволюції козацької старшинської елітарної верстви присвячений четвертий розділ праці – «Козацька старшина як унікальний історичний тип військово-політичної, адміністративної та економічної еліти». У ньому автор ґрунтовно та комплексно розглядає означену у назві розділу проблему, почавши огляд з аналізу геополітичної ситуації, що склалася на українських кордонах Великого князівства Литовського у XV – на початку XVI ст.

Роздумуючи над витоками козацтва, як суспільного явища, І. Мельничук доводить, що рух частини населення у прикордонну зі Степом смугу являв собою постійний, хоча і не завжди інтенсивний процес упродовж усієї княжої доби нашої історії, а також в період литовсько-польського панування. Він був спричинений передусім економічними та внутрішньополітичними обставинами, які витискали частину населення у слабо заселені та неосвоєні землі. З посиленням польської експансії на українські території до причин втечі людної на «Низ» додалися фактори релігійного і національного тиску та закріпачення селян.

Цей рух автор поділяє на два періоди. Перший обіймає період XII–XIII ст. і був викликаний внутрішніми усобицями та економічним тиском з боку великого боярства на руських землях, особливо у Галичині. Другий – починаючи з XV ст., коли зі складанням на порубіжних землях козацтва, зумовленого схожими причинами, виокремленням його у своєрідну військово-економічну верству, поступово утворилися умови для перенесення української соціально-політичної активності у Подніпров'я і формування в подальшому козацької державності.

Аналіз автором «бродництва», «берладництва» і «вигнанства» як соціального явища дали йому певні підстави розглядати їх як складову цілісного соціально-економічного процесу, пов'язаного з утворенням на кордонах зі Степом активної страти людей, що займалися військовою

та господарською діяльністю з чіткими тенденціями до самоорганізації та опозиційними настроями до центральної влади. Водночас автор не відступає від обраної ним концепції безперервності історичного процесу і заперечує погляди деяких дослідників, що розглядали українське козацтво як кальку з т.зв. козацтва татарського.

Автор конкретизує зовнішню політику Литви на кримсько-турецькому напрямку, показуючи поступове зростання ролі козацтва у оборонних функціях держави, висвітлює роль прикордонних урядників і старост у взаєминах держави з козацтвом. Виділення з козацького середовища власної військово-політичної еліти – старшини, складання на Запоріжжі централізованої за змістом правової і, разом з тим, демократичної військової ієрархії, вироблення козацтвом власної ідеології, завершили, на думку автора, перетворення козацтва в окремий стан. І. Мельничук відзначає суспільну роль освіченої, підготовленої з адміністративного та військового боку частини князівсько-шляхетської еліти, що постійно спілкувалась з козацтвом і в той чи інший спосіб впливала на формування його керівного прошарку; показує поступову еволюцію світоглядної системи старшинського елітарного компоненту козацтва, усвідомлення ним себе як особливого лицарського військового ордену у справі захисту Вітчизни, акцептацію ним національно-визвольної ідеї, що перетворило козацтво на справжню еліту нації.

Разом з тим, на нашу думку, слід було б докладніше висвітлити розвиток інтелектуальної еліти Князівської доби. Добу литовсько-польської експансії у XIV–XVII ст. варто було б розділити на два періоди – до 1569 року і після Люблінської унії. Кожен з цих періодів вирізняється радикальними змінами в становищі національної еліти.

Підсумовуючи сказане, можемо зробити впевнений висновок про те, що українська історіографія збагатилася ґрунтовим і цікавим аналітичним дослідженням, вартим уваги як наукової спільноти, так і широкого загалу – всіх, для кого історичний шлях, пройдений вітчизняною політичною елітою є важливою і завжди актуальною проблематикою.

Досвід минулих поколінь є важливою лектурою для сучасників. З цієї точки зору аналіз здобутків та прорахунків української владної еліти епохи Середньовіччя та початку Нового часу, здійснений І. А. Мельничуком, не виглядає анахронізмом, а навпаки, – потребує особливої уваги наукової спільноти – істориків, політологів, філософів, соціологів, культурологів і може бути корисним для діючих представників сучасної української політичної еліти.

Юрій Терещенко

МЕЛЬНИЧУК И. А. СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ (IX – СЕРЕДИНА XVII В.) / И. А. МЕЛЬНИЧУК. – ЖИТОМИР: ИЗДАТЕЛЬСТВО «РУТА», 2014. – 388 С.

В рецензии анализируется монография о становлении и развитии украинской политической элиты очерченного периода. Основное внимание в монографии направляется на обобщенную роль украинской политической элиты в государственно и социально-экономических преобразованиях в украинском обществе от начала Старокиевской государственности – до середины XVII века. Раскрыты основные функции и определяющие черты властных институтов княжества, литовско-русского периода и анализирует особенности функционирования казацкой элиты на первом этапе Хмельниччины.

Ключевые слова: монография, становление, развитие, украинская политическая элита, государства.

Yuriy Tereshchenko

MELNICHUK I. A. FORMATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN POLITICAL ELITE (IX – THE MIDDLE OF THE XVII CENTURY.) / I. A. MELNICHUK. – ZHITOMIR: PUBLISHERS «RUTA», 2014. – 388 P.

In his review monograph analyzes the formation and development of the Ukrainian political elite outlined period. The focus of the monograph is directed to a generalized role of the Ukrainian political elite in the state, social and economic transformations in Ukrainian society from the beginning Starokyivskaya state – to the middle of the seventeenth century. The basic functions and defining features of government institutions Middle Ages, Lithuanian-Russian period and analyzes the peculiarities of the Cossack elite at the first stage interest.

Key words: book, formation, development, Ukrainian political elite state.